

UOT:811.111.

İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZÖNÜLƏRİ VƏ ONLARIN FUNKSIONAL-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

f.ü.f.d., dosent Hacızadə Aftab Yaşar qızı
Azərbaycan Dillər Universiteti

Xülasə: Məqalədə müasir ingilis dilində sözönləri və onların funksional-semantik səciyyəsi araşdırılır. Məqalədə müasir ingilis dilində sözönləri və onların funksional-semantik səciyyəsi müəyyən edilir. Məqalədə sözönlərinin ingilis dilində sözlər arasında qrammatik əlaqə yaradan vasitə kimi çox böyük rol oynadığı qeyd olunur. Cümlədə qrammatik cəhətdən bir-birindən asılı olan sözlər arasında əlaqənin, əsasən, sözönləri vasitəsilə ifadə olunduğu da vurğulanır.

Sözünü özündən sonra gələn isim və ya digər nitq hissələri ilə birlikdə müəyyən bir məna ifadə edir və bu məsələ məqalədə ətraflı tədqiq olunur. Sözünün yalnız qoşulduğu söz və ya birləşmələrlə birlikdə cümlənin tərkibinə daxil olduğu və cümlə üzvünün ayrılmaz bir hissəsini təşkil etdiyi də xüsusi olaraq diqqətə çatdırılır.

Məqalədə sözönlərinin semantikasi və qrammatik xüsusiyyətləri də araşdırılır və ingilis dilində sözönlərinin məkan, istiqamət, zaman və s. mənalarda işləndiyi qrammatik funksiyaların qruplar üzrə bölgüsü verilir.

Sözönləri həm gündəlik danışmada, həm ingilis dilində mətnlərin formalaşmasında funksional və semantik cəhətdən xüsusi rol oynayır. Odur ki, onların öyrənilməsi, tədqiq edilməsi bu gün də aktualdır.

Açar sözlər: sözünü, əlaqə, obyekt, zaman, məkan, funksional, semantik

Key words: preposition, relation, object, time, space, functional, semantic

Ключевые слова: предлог, отношение, объект, время, пространство, функциональный, семантический

Sözünü obyektlər və ya obyektlə hərəkət arasında məkan, zaman, səbəb-məqsəd, ziddiyyət və başqa münasibətləri əks etdirməyə xidmət edən köməkçi nitq hissəsidir. Sözönləri, bir tərəfdən, isimlərin, əvəzliliklərin və ya isimləşmiş sifət və sayların vasitəli hal şəkilçiləri, digər tərəfdən, feil, isim, əvəzlilik, sifət, hətta bəzən də zərflər arasındakı əlaqələri ifadə edən bir qrammatik kateqoriyadır. Sözönləri olmadan nə yazıda, nə də şifahi nitqdə keçinmək olmaz, o, sözlər arasında əlaqə yaradır.

Leksik və qrammatik kateqoriya olan sözünü feil ilə isim arasındakı münasibətlərin mühüm vasitəsidir. Sözünü, bir tərəfdən, əşya və anlayışlar arasındakı münasibətləri, digər tərəfdən isə bu münasibətlərin müxtəlifliyini ifadə edir, birinci sözönlərinin qrammatik, ikinci isə leksik mənalarıdır [1, s.118-120].

Sözönlər hər hansı bir ismə və ya ismin yerində işlənən sözə aid olub onunla başqa sözlər arasında sintaktik əlaqə yaradır. Sözönlərinin mənası onların aid olduğu əsas sözün leksik və qrammatik mənası ilə bağlı olur. Bu səbəbdən sözönlər rəngarəng əlaqələri: məkan, zaman, səbəb, məqsəd, birgəlik və s. kimi əlaqələri ifadə edir.

Sözönlərini başqa nitq hissələrindən fərqləndirən əsas əlamət onun cümlədə sərbəst işlənmə bilməməsidir. Bundan başqa, bu nitq hissəsi formal morfoloji əlamətlərə malik deyildir və sintaktik funksiyalarına görə əsas nitq hissələrindən fərqlənir. Analitik dil qrupuna daxil olan müasir ingilis dili ilə sintetik dillər qrupuna daxil olan müasir Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu arasında fərq vardır. Fərq ingilis dilində sözünün geniş şəkildə işlənməsində, Azərbaycan dilində isə bu nitq hissəsinin mövcud olmamasıdır.

Müasir ingilis dilində sözünün mübahisəli məsələlərindən biri onun leksik mənaya malik olub-olmamağıdır. Tədqiqatçılar bu barədə yekdil fikirdə deyillər. Məsələn, "Müasir ingilis dilinin qrammatikası" adlı nəzəri kursun müəllifləri sözünü leksik mənalarına görə iki qrupa bölürlər: leksik mənaya malik olan sözün, leksik mənasını qismən itirmiş sözün [2, s. 196-197].

Amerika linqvisti Hadson *at* sözünü üçün linqvistik şərh vermiş və bu sözünün 7 funksiyaya və 7 mənaya malik olması fikrinə gəlmişdir [3, s.250-254].

1) Əşyanı hər hansı məkanda yerləşdirmək üçün: The pen is lying at your feet. "Qələm sənin ayağının yanındadır".

2) Əşyanı hər hansı zamanda yerləşdirmək üçün: They left the city at 8 o'clock "Saat 8-də onlar şəhəri tərk etdilər".

3) Müəyyən bir hərəkətdə baş vermiş vəziyyəti göstərmək üçün: She is never at ease when taking a test "O, imtahan verərkən heç vaxt rahat olmur".

4) Hər hansı hərəkətin və ya vəziyyətin səbəbini göstərmək üçün: She wept at the news "O, eşitdiyi xəbəre (görə) ağladı."

5) Hər hansı məqsədə istiqamət bildirmək üçün: The hunter shot at the wolf "Ovçu canavara atəş açdı."

6) Hər hansı bir hərəkətdə bacarığı və ya onun olmamasını ifadə etmək üçün: She is good at math - "O, riyaziyyatı yaxşı bilir".

7) Dərəcə və ya vəziyyət, məbləğ bildirmək üçün: My grandfather retired at 70 - "Babam 70 yaşda təqaüdə çıxdı" [4, s. 254].

O.Musayev yazır: "Bir qrup dilçilər, M.İ.Steblin, Kamenski, H.Suit və başqaları belə hesab edirlər ki, ingilis dilində sözün leksik mənaya malik deyillər. Digər qisim dilçilər, A.İ.Smirnitski, B.A.İlyiş, B.S.Xaymoviç, B.İ.Roqovskaya və başqaları isə ingilis dili sözünün leksik mənaya malik olduqlarını söyləyirlər. İngilis dilindəki sözün qrammatik kateqoriyaya malik olmaması və habelə onların təkbaşına cümlə üzvü ola bilməməsi də onların leksik mənaya malik olmadığını göstərən bir faktdır [5, s.219].

Doğrudan da elə hallar olur ki, sözün sırf qrammatik mənada işlənir və onun leksik mənası nəzərə çarpmır, daha doğrusu o, sözlər arasında əlaqələndirilən funksiyada çıxış edir. "It depends on you" "O, səndən asılıdır" cümləsində *on* sözünün leksik mənaya malik olmasını deməyə heç bir əsas yoxdur. Bu da aydındır ki, *to depend* feilindən sonra *on* sözündən başqa sözün işləmə bilməz. Burada *on* sözünün işlənməsi *to depend* ilə müəyyənləşir. Bu nümunədə sözün leksik mənadan məhrumdur. *The pen is on the table* cümləsində isə "on" sözünün başqa sözünlərlə əvəz edilməsi mümkündür. Yəni bu cümlədə *on* əvəzinə digər sözünlərin: *under, near, above, in* işlənməsi mümkündür. Bu da göstərir ki, eyni cümlədə "on" sözün sərbəstdir və müəyyən leksik mənaya ilə çıxış edir.

V.V.Burlakova sözün, o cümlədən, sözünün leksik mənasından bəhs edərək yazır ki, müasir dilçilikdə əksər tədqiqatçılar sözünün köməkçi olmasını göstərir. Lakin sözünün leksik-semantik xüsusiyyətlərinin müəyyənlişməsində həmin dilçilərin fikir birliyi yoxdur. Hətta sözünün sırf bağlayıcı funksiyasında işlənməsini hesab edən dilçilər də həmin sözünün leksik mənaya malik olmalarını inkar etmirlər [6, s.40].

B.N.Aksenenko sözünün leksik mənaya malik olmaması haqqında şərh verərkən onları 3 qrupda sistemləşdirmişdir:

1) Sözün cümlə üzvləri arasında həm sintaktik, həm də leksik əlaqələri ifadə edir.

2) Sözün çox halda bir sıra sözlər ilə uyğunlaşır və onların leksik semantikasi ümumiləşir, bununla da onlar artıq qrammatik mənaya kəsb edir.

3) Bütövlükdə nitq hissəsi kimi götürülən sözünün semantikasındakı həm leksik, həm də qrammatik mənaya ifadə olunur [7, s.48].

Bir çox dilçilər sözününü cümlələrin əlaqələndirici funksiyada çıxış edən köməkçi nitq hissəsi hesab etsələr də, eyni zamanda həmin sözlərinin leksik mənaya malik olmasını inkar etmirlər. A.İ.Smirnitski müasir ingilis dilində mövcud olan nitq hissələrinin morfoloji xüsusiyyətləri və onların leksik mənalarından bəhs edərkən göstərir ki, bütün köməkçi nitq hissələri, o cümlədən sözlər, zəif şəkildə olsa da, özlərinin leksik mənaları ilə çıxış edir [8, s.361].

Söylənmiş fikirlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, müasir ingilis dilində sözləri müəyyən leksik mənaya malikdir. Aşağıdakı ifadələrə nəzər salsaq, bunu aydın görürük.

To look after smb/smt "qayğısına qalmaq", *to look for* "axtarmaq", *to look through* "nəzərdən keçirmək", *to look at smth* "baxmaq", *to look on* "hesab etmək", *to look forward* "ümidlə baxmaq" və s. kimi sözlərdə işlədiyimiz sözləri leksik mənaya malikdir. Bu ifadələrdə *to look* feili ilə işlənən sözlərin (*after, for, at, through, on, forward*) dəyişməsi ilə bütöv ifadənin mənası dəyişir. Bu da onu göstərir ki, verilmiş ifadələrdə sözlərinin leksik mənaları çıxış edir, daha doğrusu, onlar həmin ifadələrdə leksik mənaya malikdir.

Müasir ingilis dilində olan sözlərinin tədqiqində bu köməkçi nitq hissəsinin morfoloji quruluşu dilçilərin diqqət mərkəzindədir. O.Musayev bu barədə yazır: "Morfoloji quruluşuna görə müasir ingilis dilində sözlər aşağıdakı qruplara bölünür:

- a) Sadə sözlər: *at, by, on, in, of* və s.
- b) Düzəltmə sözlər: *behind, below, across* və s.
- c) Mürəkkəb sözlər: *into, out of, without, throughout* və s.
- ç) Tərkibi sözlər: *in front of* "qəşısında", *because of* "səbəbindən" *by means* "vasitəsilə", *on account of* "hesabına", *in spite of* "baxmayaraq" və s. [5, s.186].

Bəzi dilçilər sözlərinin morfoloji quruluşunun izahına başqa cür yanaşırlar.

B.A.İlyiş belə hesab ki, sözləri formal cəhətdən müxtəlif ola bilər. Tədqiqatçı ilk yaranan sözlərin formaca heç bir nitq hissəsinə bənzəmədiyini göstərir: *in, on, by, of, with, from* və s. [9, s.210]. Elə sözlər də var ki, onlar başqa nitq hissələrindən törəmiş və həmin nitq hissələri ilə oxşarlığı indi də nəzərə çarpır. Onlara nümunə olaraq *before, within, without, about, inside, outside, including, except* və s. göstərmək olar. Nəhayət, iki və hətta üç ünsürdən ibarət olan mürəkkəb sözlər də mövcuddur ki, bunlar cümlədə vahid söz kimi çıxış edir.

Müəllif daha sonra göstərir ki, bu mürəkkəb sözlər bir-biri ilə o dərəcədə birləşmişdir ki, onların bir neçə ünsürdən təşkil edildiyini çətin anlamaq olur. "In account of" mürəkkəb sözü, "in" sözü, "account" ismi və "of" sözü mənasında işlənən üsürlərdən yaranmışdır. Tarixi inkişaf nəticəsində "spite" ismi göstərilən sözlərlə qovuşmuş vs leksik mənasını itirməklə mürəkkəb sözünün bir ünsürünə çevrilmişdir [10, s.210].

V.N.Jiqadlo sözlü birləşmələrdən, daha doğrusu, ingilis dilində yeni sözlərinin əmələ gəlməsindən danışarkən maraqlı təsnifat vermişdir. Belə ki, yeni sözlərinin məhsuldar yolla əmələ gəlməsini morfoloji yox, sintaktik yolla olmasını düzəltmə sözlər vasitəsilə yaranmasını göstərir. Müəllif düzəltmə sözlərinin aşağıdakı birləşmələrdən əmələ gəldiyini yazır.

- a) sözünü + sözünü (pr.+pr.): *out of, from behind* və s.
- b) sözünü + isim + sözünü (pr.+noun+pr): *in account of, in view of*
- c) sifət/ bağlayıcı + sözünü/bağlayıcı: *as far as, as compared with*
- ç) sifət/bağlayıcı, az hallarda zərf/bağlayıcı + sözünü: *previous to, owing to, because of* [11, s.194].

Yuxarıda sadalanan birləşmələr üçün ümumi cəhət onların hamısının sonunda sadə sözünün işlənməsidir. Birinci qrupa daxil olanlar geniş əlaqələri əks etdirməyə xidmət

edirsə, digər qrup sözləri daha çox verilən düzəltmə sözlərinin tərkibinə daxil olan əsas sözlərinin mənası ilə bağlı müxtəlif məntiqi əlaqələri göstərir.

Öz morfoloji strukturuna görə *concerning*, *considering*, *during*, *regarding* tipli sözlərinin sonundakı *-ing* şəkilçisi isə heç də sözdüzəldici xarakter daşımır. Bu şəkilçi sözləri tərkibində törəmiş, semantik yolla inkişaf etmiş bir şəkilçi kimi qiymətləndirilməli və yalnız verilən feil forması ilə genetik əlaqələri göstərməyə xidmət etməsi kimi izah edilməlidir.

Qeyd etdiyimiz kimi, müasir ingilis dilində sözlərinin morfoloji quruluşunun müəyyənləşdirilməsində dilçilər arasında fikir ayrılığı mövcuddur.

Sözlərinin morfoloji kateqoriyalara mənsub olması haqqında bəzi dilçilər hesab edirlər ki, müasir ingilis dilində olan köməkçi nitq hissələri, o cümlədən, sözlər, heç bir morfoloji kateqoriyaya malik deyil, onların heç biri cümlədə müstəqil cümlə üzvü kimi çıxış edə bilmir. Bir köməkçi nitq hissəsi kimi, sözləri müxtəlif nitq hissələri arasında bağlayıcı funksiyasında çıxış edir [9, s.241]. Lakin bu fikirlə həmişə razılaşmaq da düzgün deyil, elə hallar da var ki, sözləri müstəqil cümlə üzvü kimi işlədilir. Məsələn, *I don't understand the ins and outs of politics*.

Nümunədə gördüyümüz kimi, *in* və *off* sözləri ismin cəm şəkilçilərini qəbul edərək substantivləşir və leksik mənaya malik olaraq cümlədə müstəqil formada işlənir. *Ins and outs* cümlədə tamamlıq vəzifəsində çıxış edir.

Bütün deyilənləri ümumiləşdirərək, belə qənaətə gəlmək olar ki, müasir ingilis dilində sözlərinin morfoloji quruluşuna görə bu qruplara bölmək olar:

- 1) Sadə sözləri: *on*, *in*, *at* və s.
- 2) Düzəltmə sözləri: *behind*, *along* və s.
- 3) Mürəkkəb sözləri: *inside*, *without* və s.
- 4) Tərkibi sözləri: *in front of*, *because of* və s.

Sözlərindən danışarkən, onların semantikasını və qrammatik xüsusiyyətlərini də araşdırmaq lazımdır. İngilis dilində sözləri məkan, istiqamət, zaman və s. mənalarda işləndiyi üçün öz qrammatik funksiyasına görə müxtəlif qruplara bölünür.

S.İmanova sözlərini iki qrupa ayırır. O yazır: "Sözlərinin bəziləri xalis zaman, xalis məkan, bəziləri isə müxtəlif çalarlıqlarda işləmə bildikləri üçün biz sözlərini mənalarına görə monosemantik və polisemantik qruplara bölürük. Monosemantik xalis zaman və məkan mahiyyətli sözlər qrupuna ayrılır. Polisemantik qrupa daxil olan sözləri bizi maraqlandıran zaman və məkana görə araşdırırıq [12, s.16].

Düzündür, çox vaxt bir sözləri müxtəlif konstruksiyalarda məkan, zaman və s. çalarlıqlarda işləndiyi üçün sözləri öz qrammatik funksiyalarına görə ayrı-ayrı qruplara bölünür. Lakin əslində sözlərinin əksəriyyəti qrammatik funksiyalarına görə məkan və zaman münasibətləri ifadə edir. Sözlərinin bəziləri xalis zaman mənə çalarlığı ifadə edir, yəni onlar ancaq zaman münasibətləri ifadə edən konstruksiyalar yaradır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sözləri tarixi inkişaf prosesinin məhsuludur. Onlar tarixən müstəqil mənəli sözlər kimi işlənmiş, zaman keçdikcə öz leksik məzmunlarını tədricən itirərək, yeni qrammatik mənə kəsb etmişdir. Sözlərinin əks etdirdikləri mənalar həm özündən sonra gələn sözün leksik məzmunundan, həm də qrammatik mənələrdən çox asılıdır.

H.Suit yazır ki, çoxmənalı sözlərini əsas üç başlıq altında təsnif etmək olar: məkan, zaman və başqa mücərrəd münasibətlər. O qeyd edir ki, bir sözləri çox vaxt bütün bu münasibətlərin ifadəçisi ola bilər, lakin hər bir sözünün özünün əsas mənası olur. Tədqiqatçı bu mənəni "Fundamental meaning" (əsas mənə) adlandırır. Sözlərinin zaman və məkan məzmunu bildirən isimlərlə əlaqəyə girərək, zaman və məkan anlayışı ifadə etmələri haqqında bəzi rus, ingilissücnaslar da mülahizələr söyləmişlər.

Sözönülər subyektlə obyekt, iki obyekt, obyektə hərəkət, obyektə əlamət və s. arasındakı münasibətləri ifadə edən köməkçi sözdür, köməkçi nitq hissəsidir və söz birləşmələrinin tərkibində fəaliyyət göstərir. İngilis dili analitik dillərdən olduğu üçün bu dildə sözönülərinin əhəmiyyəti, hətta qohum Hind-Avropa dillərindən olan alman, fransız və rus dillərindəkindən müqayisə edilməz dərəcədə böyükdür. İngilis dilində sözünü tərkibli birləşmələr, demək olar ki, cümlələrin, xüsusən geniş cümlələrin qaçılmaz tərkib hissəsidir.

Ədəbiyyat

1. Жигадло В.Н., Иванова И.П., Иофик Л.Л. Современный английский язык, М., Изд. лит. на иностр. яз., 1956, с 350.
2. Рейман Е.А. Английские предлоги. Значения и функции. Л.: Наука, 1982, с 241.
3. Marianne Celce-Murcia, Diane Lansen-Freeman "The Grammar Book", an ESL EFL Teachers Course. Boston, Heinle a Heinle Publishers, 1983, 655 p.
4. Maittaire Michael. The English Grammar: Or, An Essay on the Art of Grammar, Applied to and Exemplified in the English Tongue. By Michael Maittaire. London, 1712, p 92-93.
5. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, 1996, 392 s.
6. Виноградов В.В. Русский язык. Третье издание, М.-Л., 1997, с 784.
7. Аксененко Б.Н. Предлоги английского языка. Второе издание, М.: Изд-во литературы на иностр. языках, 1995, с 320.
8. Смирницкий А.И. Морфология английского языка. Второе издание, М.: Изд. лит. на иностр. Яз., 1992, с 440.
9. Ilyish B.A. The Structure of Modern English. Leningrad: Prosvescheniye publishers, 1971, 366 p.
10. Jespersen O. A Modern English Grammar on Historical Principles, part II, Syntax. Copenhagen, Einar Munksgaard, London. 3rd edition, 2000, 415 p.
11. Жигадло В.Н., Иванова И.П., Иофик Л.Л. Современный английский язык. Третье издание, М., Изд. лит. на иностр. яз., 1999, с 350.
12. İmanova S. İngilis dilində zaman və məkan önlükləri, Bakı, 1980, 72 s.

PREPOSITIONS AND THEIR FUNCTIONAL-SEMANTIC PROPERTIES IN ENGLISH

Hajizade Aftab Yashar

Summary

The article deals with prepositions in modern English and their functional-semantic characteristics. The article also examines prepositions, their functional-semantic characteristics in modern English. The article highlights that prepositions play a very important role in English as a means of creating grammatical connections between words. The article reveals that the connection between grammatically dependent words in a sentence is expressed mainly through prepositions.

A preposition expresses a certain meaning together with the noun or other parts of speech that follow it, and this issue is studied in detail in the article. It is also specifically studied that a preposition is included in the sentence only together with the words or combinations to which it is attached and forms an integral part of the sentence member.

The article also examines the semantics and grammatical features of prepositions and provides a classification of grammatical functions in English, where prepositions are used in the meanings of space, direction, time, etc. into groups.

Prepositions play a special role in terms of functionality and semantics both in everyday speech and in the formation of texts in English. Therefore, their study and research are still relevant today.

ПРЕДЛОГИ И ИХ ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Гаджизаде Афтаб Яшаровна
Резюме

В статье рассматриваются предлоги в современном английском языке и их функционально-семантическая характеристика. В статье также рассматриваются предлоги, их функционально-семантическая характеристика в современном английском языке. В статье подчеркивается, что предлоги играют очень важную роль в английском языке как средство создания грамматических связей между словами. В статье раскрывается, что связь между грамматически зависимыми словами в предложении выражается в основном посредством предлогов.

Предлог выражает определенное значение вместе с существительным или другими частями речи, которые следуют за ним, и этот вопрос подробно изучается в статье. Также специально изучается, что предлог включается в предложение только вместе со словами или сочетаниями, к которым он присоединен, и образует неотъемлемую часть члена предложения.

В статье также рассматриваются семантика и грамматические особенности предлогов и приводится классификация грамматических функций в английском языке, где предлоги используются в значениях пространства, направления, времени и т. д. по группам.

Предлоги играют особую роль с точки зрения функциональности и семантики как в повседневной речи, так и при формировании текстов на английском языке. Поэтому их изучение и исследование остаются актуальными и сегодня.

Rəyçi: f.ü.f.d., dosent İradə Mərdan qızı Nuriyeva
Daxil olma tarixi 04 iyun 2025-ci il